

**Urychlovače na nebi a pod zemí,
aneb
Velký třesk za všechno může**

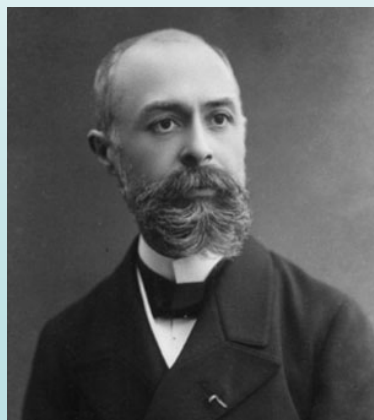
Jiří Grygar
Fyzikální ústav AV ČR, Praha

Cesta do mikrosvěta

W. Röntgen

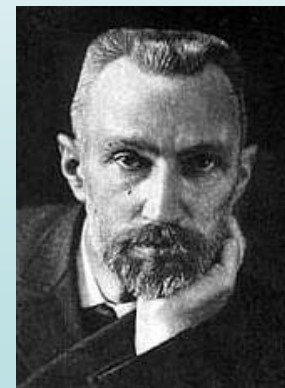
- 1895 – **W. Röntgen:** paprsky X
- 1896 – **H. Becquerel:** radioaktivita uranu
- 1897 – **J.J. Thomson:** elektrony
- 1898 – **M. + P. Curieovi:** paprsky α (radium)

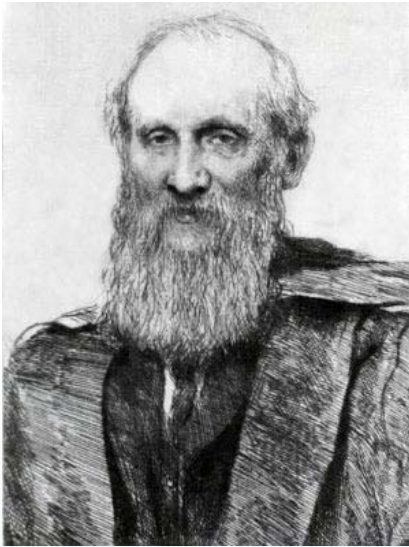
H. Becquerel

J.J. Thomson

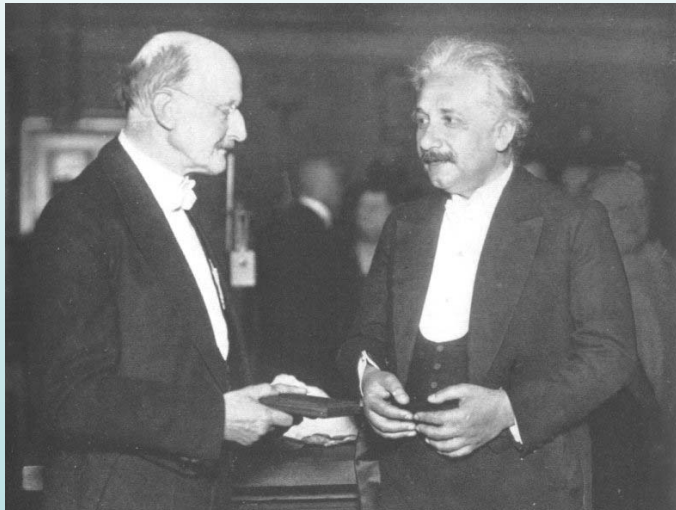

Marie a Pierre Curie

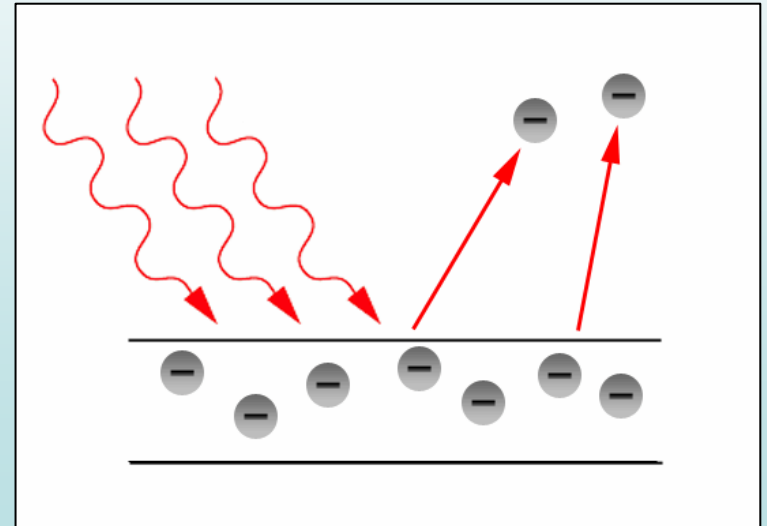
W. Thomson

- 1900 – **M. Planck**: záření černého tělesa
- 1901 – **W. Thomson (lord Kelvin)**: kladný náboj jádra atomu?
- 1905 – **A. Einstein**: Brownův pohyb (molekuly, atomy); Fotoefekt (fotony); $L = m.v^2$

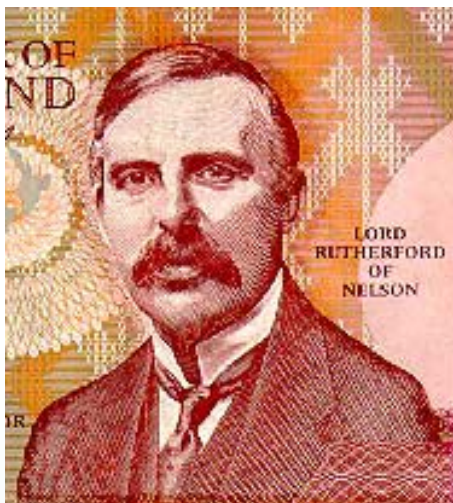

M. Planck

A. Einstein

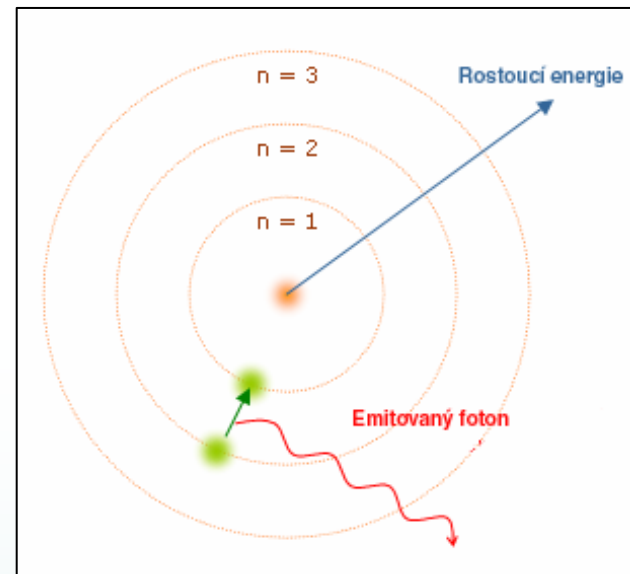

E. Rutherford

N. Bohr

E. Schrödinger

- 1903 – **E. Rutherford**: částice α = ionty He
- 1911 – **C. Wilson** – mlžná komora (náboj i energie částic)
- 1911 – **E. Rutherford**: jádra atomů jsou nepatrná
- 1913 – **N. Bohr**: model atomu H
- 1921-24 – **J. Chadwick, E. Rutherford**: transmutace prvků
- 1925-27 **M. Born, W. Heisenberg, E. Schrödinger**: kvantová mechanika

P. Dirac

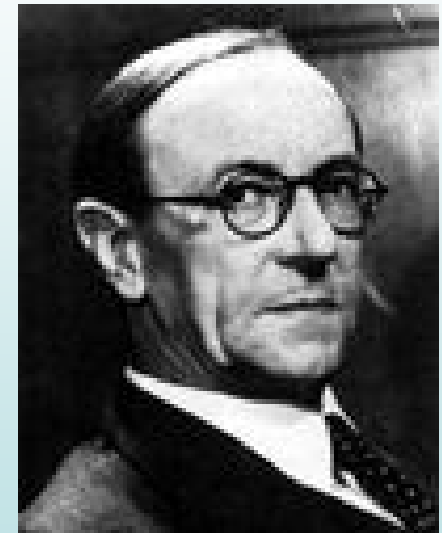
- 1928 – **G. Gamov**: tunelový jev
- 1928-31 – **P. Dirac, C. Anderson**: antičástice (pozitron)
- 1931 – **W. Pauli**: neutrino (prokázáno 1956)
- 1932 – **I. Tamm, W. Heisenberg, J. Chadwick**: neutron

W. Pauli

W. Heisenberg

J. Chadwick

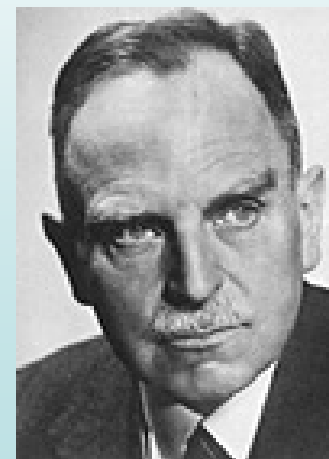
- 1929 – **E. Lawrence**: první urychlovač částic (cyklotron)
- 1934 – **P. Blackett**: vznik a zánik párů pozitron-elektron
- 1938 – **O. Hahn, L. Meitnerová, F. Strassmann**: jaderné štěpení uranu bombardováním neutrony
- 1942 – **E. Fermi**: jaderný štěpný reaktor
- 1951 – **E. Teller**: termonukleární exploze D a T

E. Lawrence

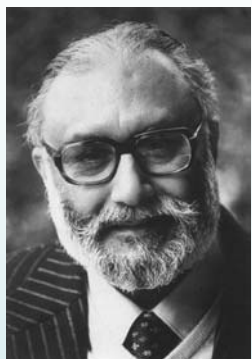
E. Fermi

O. Hahn

S. Glashow

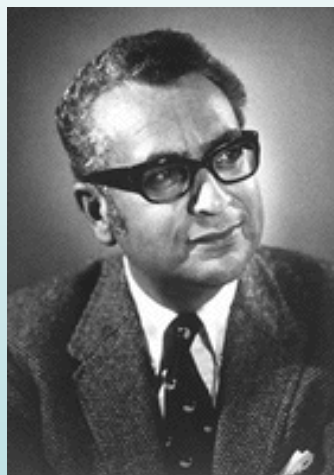

A. Salam

S. Weinberg

- 1957 – **C. Yang, T. Lee**: narušení parity slabé interakce
- 1961- 68 – **S. Glashow, A. Salam, S. Weinberg**: elektroslabá interakce
- 1963 – **M. Gell-Mann, G. Zweig**: kvarky
- 1983 – **C. Rubbia, S. van der Meer**: intermediální bosony

M. Gell-Mann

C. Rubbia

S. van der Meer

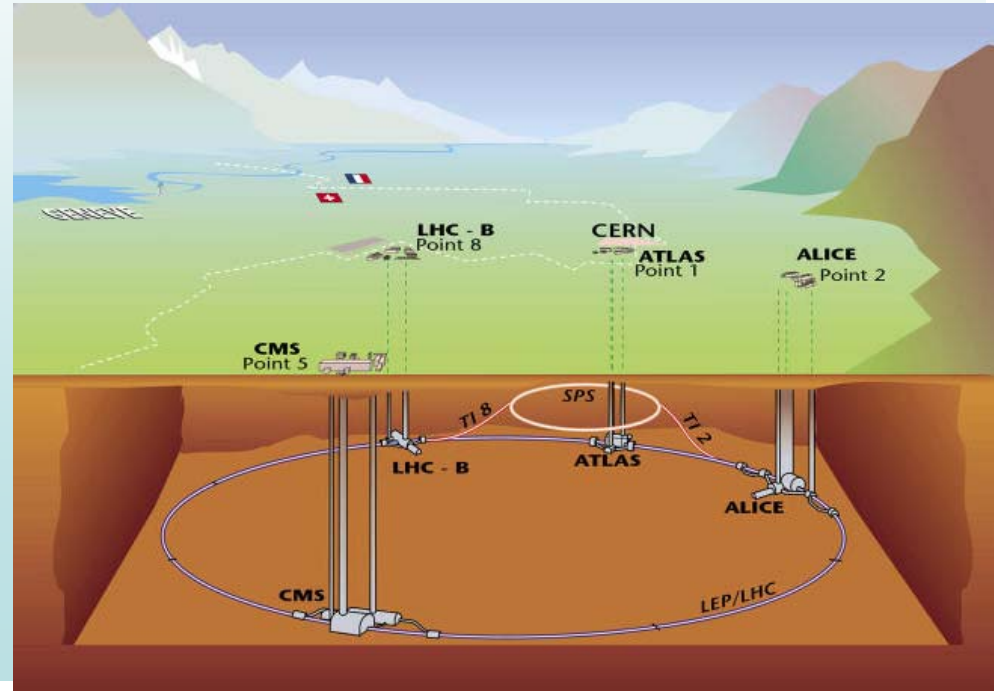
Urychlovače pod zemí

- vstříčné svazky, investice řádu miliard euro

1983 – **Tevatron** (Fermilab) – protony x antiprotony: 1 TeV

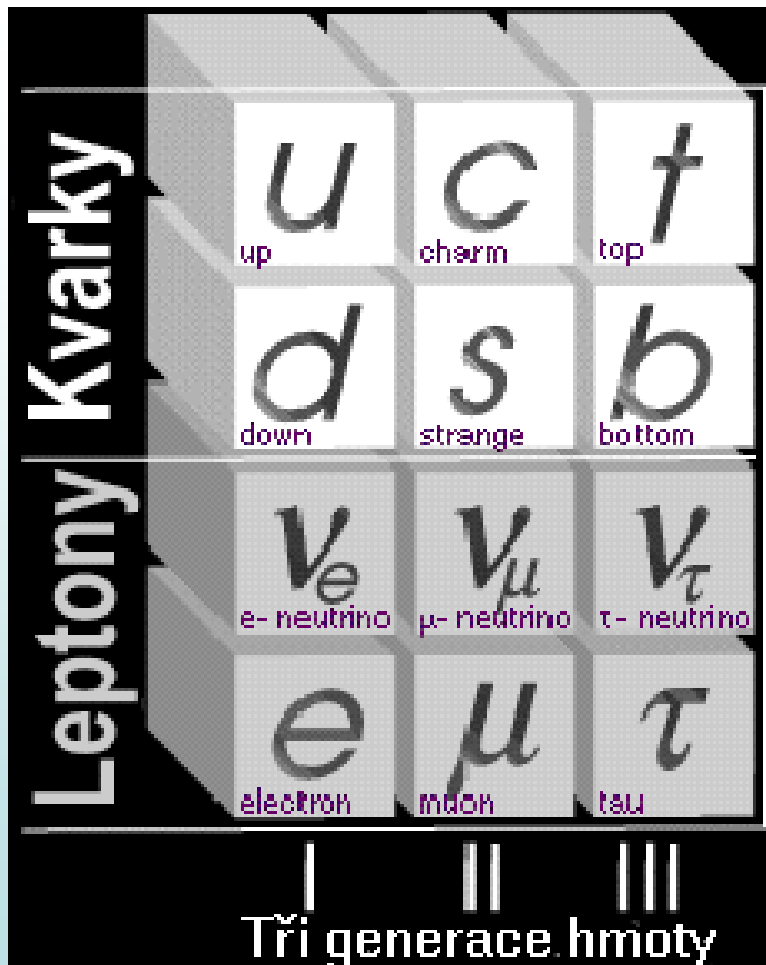
1989 – **LEP** (CERN) – elektrony x pozitrony: 200 GeV

2008 – **LHC** (CERN) – protony x antiprotony: 10 TeV

Standardní model

6 vůní kvarků (antikvarků):

d, u, s, c, b, t

elektrický náboj $-1/3$ nebo $+2/3$;

3 barvy,

uvěznění v hadronech:

baryony ze 3 kvarků,

mezony z párů kvark-antikvark

6 leptonů (antileptonů):

neutrina e, μ, τ ;

elektron, mion, tauon

Čtyři síly, které vládnou vesmíru

INTERAKCE	gravitační	slabá elektroslabá	elektromag- netická	silná
působí na	hmotu-energii	slabý náboj ("vůni")	elektrický náboj	barevný náboj
interagující částice	všechny	leptony kvarky	elektricky nabitě	kvarky gluony
nosiče interakce	graviton (dosud nebyl pozorován)	W^+ W^- Z^0	γ (foton)	gluony
síla mezi 2 kvarky { na 10^{-18} m na $3 \cdot 10^{-17}$ m (v poměru k elektro- magnetické)	10^{-41} 10^{-41}	0,8 10^{-4}	1 1	25 60
2 protony v jádru	10^{-36}	10^{-7}	1	nelze vyjádřit

Cesta do megasvěta

1915 – **A. Einstein**: obecná teorie relativity

1922 - 1927 – **A. Fridman, G. Lemaître**: modely vesmíru

1925 – **E. Hubble (Mt. Wilson)**: galaxie = vesmírné ostrovy

1925 – **C. Gapoškinová**: Slunce je z 98% z vodíku a hélia

A. Fridman

G. Lemaître

E. Hubble

C. Gapoškinová

F. Zwicky

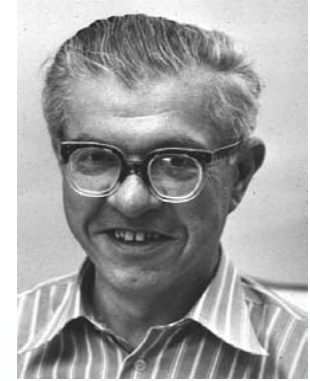
W. Baade

H. Bethe

G. Gamov

F. Hoyle

1929 – E. Hubble: červený posuv úměrný vzdálenostem:
vesmír se rozpíná!

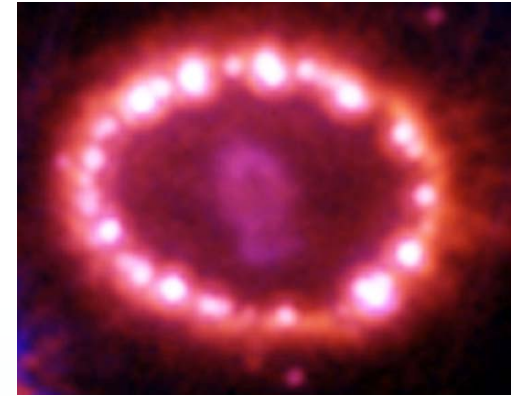
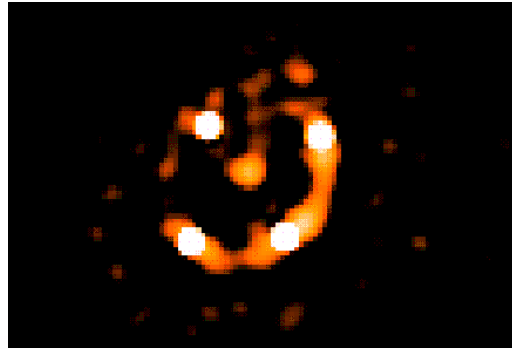
1933 – F. Zwicky: skrytá látka (*dark matter*) v kupách galaxií

1934 – F. Zwicky, W. Baade: objev supernov

1939 – H. Bethe: termonukleární energie ve hvězdách

1948 – G. Gamov: žhavý velký třesk

1957 – G. a M. Burbidgeovi, W. Fowler, F. Hoyle:
vznik chemických prvků ve hvězdách ($C \rightarrow Fe$),
resp. při explozích supernov ($Cu \rightarrow U$)

1963 – **M. Schmidt**: kvasary (černé veledíry)

1965 – **A. Penzias, R. Wilson**: mikrovlnné *reliktní záření*

1968 – **J. Bellová- Burnellová, A. Hewish**: pulsary
(rychle rotující neutronové hvězdy)

1973 – **R. W. Klebesadel aj.**: zábleskové zdroje záření gama

1976 – **J. Trümper aj.**: neutronové hvězdy s magnetickým
polem 100 MT

1979 – **D. Walsh aj.**: kvasar zobrazený gravitační čočkou

1981 – **A. Guth**: inflační fáze ve velmi raném vesmíru

1987 – **M. Koshiba**: detekce neutrin ze supernovy 1987A ve
Velkém Magellanově mračnu

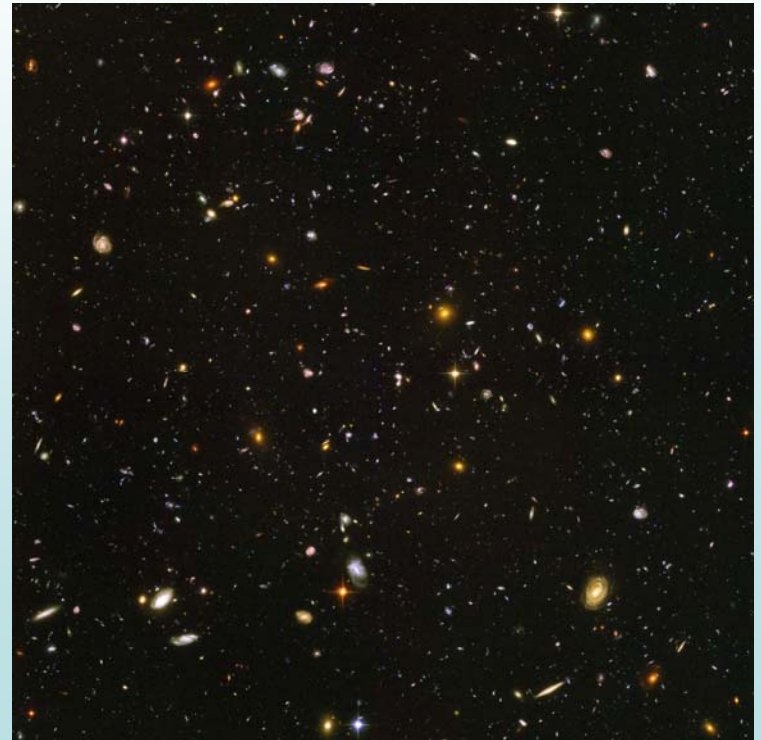
1993 – **MACHO, OGLE, EROS**: gravitační mikročochky

1994 – **Hubblův kosmický teleskop** v plném provozu

1998 – **A. Riess aj., S. Perlmutter aj.**: skrytá energie

2002 – **WMAP, 2dF, SDSS**: *stáří vesmíru je 13,5 miliardy let*

2004 – **HUDF**: pohled do nejvzdálenějších hlubin vesmíru

Urychlovače na nebi

1912 – **V. Hess:** objev kosmického záření

1 eV ~ 10⁻¹⁹ J

1938 – **P. Auger:** energie až 1 PeV, zdroj neznámý

1942 – Slunce: 100 MeV – 10 GeV

1949 – **E. Fermi:** urychlování v supernovách do 10 PeV

1991 – **D. Bird aj. (Utah):** rekordní energie 320 EeV (51 J)

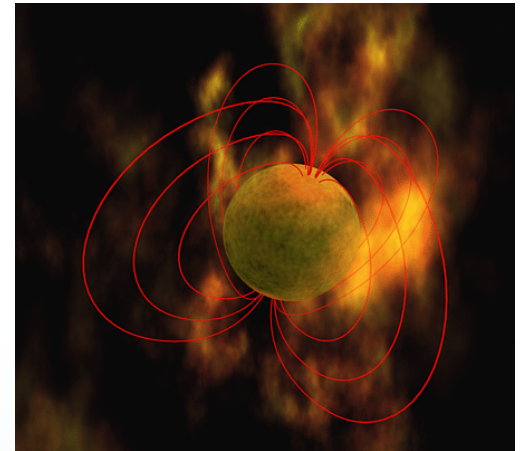
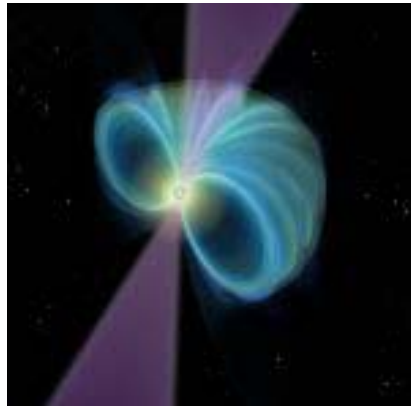

P. Auger

V. Hess

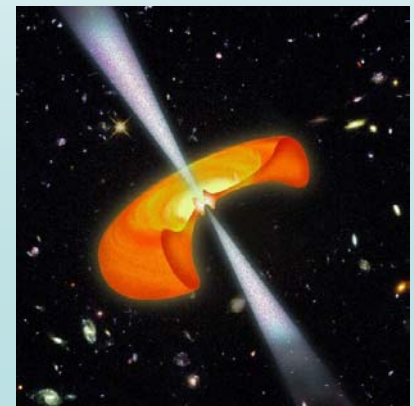
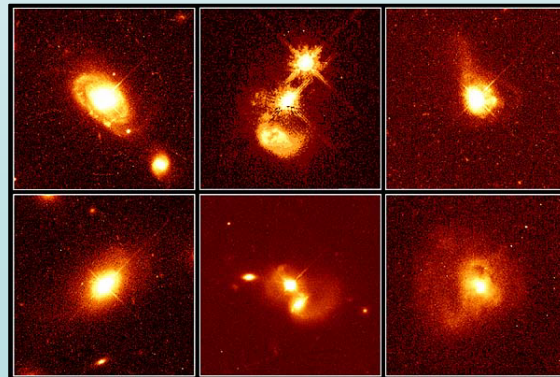

Možné zdroje uvnitř Galaxie:

supernovy, pulsary, magnetary (pole až 100 GT), hvězdné černé díry

Možné zdroje mimo Galaxii:

aktivní jádra galaxií, kvasary, zábleskové zdroje záření gama, rozpad exotických částic zbylých po velkém třesku?,
??? (*Hic sunt leones*)

Velký třesk

... opravdu za všechno může ...

- **10^{-43} sekundy:**

Planckův čas – začíná fyzika:

teplota 10^{32} K; energie částic 10^{28} eV;

hustota 10^{97} kg/m³;

narušení supersymetrie (gravitace se oddělila od velkého sjednocení GUT), asymetrie hmoty a antihmoty (narušení parity?) v poměru $(10^9+1)/10^9$

- **10^{-35} sekundy:**

kosmologická inflace – rozepnutí 10^{30} krát!

volné kvarky, leptony a fotony:

energie $< 10^{23}$ eV, teplota $< 10^{27}$ K

narušení GUT (silná jaderná síla se oddělila od elektroslabé)

- **10^{-10} sekundy:**

éra hadronová

narušení symetrie elektroslabé interakce na elektromagnetickou a slabou jadernou interakci

energie **100 GeV**, teplota **1 PK**

- **0,1 milisekundy:**

éra leptonová

energie **100 MeV**, teplota **1 TK**, hustota **10^{17} kg/m³**

- **0,1 sekundy:**

vesmír je průhledný pro neutrina

hustota 10^7 kg/m^3

anihilace párů elektron-pozitron na záření gama

- **10 sekund:**

energie 500 keV , teplota 5 GK , hustota 10^4 kg/m^3

éra záření

- **3 minuty:**

vznik jader $\text{H/He} = 3/1$ (podle hmotnosti)

dominuje *reliktní záření*

- **380 tisíc let:**

záření se odděluje od látky

elektrony se slučují s atomovými jádry na neutrální atomy
průhledný vesmír ztmavne – **šerověk** (*Dark Age*)

- **200 mil. let:**

vznik I. generace velmi hmotných hvězd H/He

výbuchy supernov začínají obohacovat vesmír

o chemické prvky C → U

černé díry se slévají na zárodky kvasarů a jader galaxií

- **1 miliarda let:**

první galaxie a kupy galaxií, hvězdy II. generace

- **7 miliard let:**

rozpínání vesmíru se díky skryté energii začíná znovu zrychlovat

- **9 miliard let:**

vzniká Slunce a planetární soustava včetně Země

- **13,5 miliard let:**

pomalou končí tato přednáška

Ačkoliv se fyzika mikrosvěta a astronomie vydaly před sto lety opačným směrem, nedávno se podivuhodně sešly: stručné dějiny vesmíru lze popsat díky vzájemné interakci částicové fyziky a astronomických pozorování.

**Hloubení tunelu pod Mt. Blancem z italské a francouzské strany bez jakéhokoliv zaměření: bezešvé setkání vrtných souprav uprostřed –
astročásticová fyzika.**